

CHAPTER 2

OSMANLI COĞRAFYACILARININ KALEMİNDEN ŞEHRİN DİLİ

THE LANGUAGE OF THE CITY FROM THE OTTOMAN GEOGRAPHERS' POINT OF VIEW

İlhami DANIŞ¹

¹Dr. Öğr. Üyesi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
e-mail: idanis@fsm.edu.tr

DOI: 10.26650/BS/SS22.2021.001-5.02

ÖZ

Şehrin tarihi, kültürü, sosyal yapısı, nüfusu ve mimarisi için başvurulacak kaynaklar arasında coğrafi eserlerin önemli bir yeri vardır. Birçok coğrafi eserin muhtevasında şehirler hep özel bir öneme sahip olup, daha geniş bölümlerde ele alınmışlardır. Bir coğrafi eserde genel coğrafi terimlere, yeryüzündeki denizlere, dağlara, nehirlere, toplumlara ve şehirlere dair bilgilere rastlanılır. Dini ve mitolojik kaynakların yanı sıra, araştırma, gözlem ve seyahatler sonucu erişilen bu bilgiler, yüzyıllar içerisinde gelişerek şehrin tarihsel süreci için bir hazine değerini kazanır. Şehirler için bu denli önemli coğrafi eserler arasında Osmanlı coğrafyacılarının kaleme aldıkları eserler de nitelik ve nicelik açısından büyük öneme sahiptir. Hem geçmiş bilgiyi derleyen hem kendi dönemindeki gözlemlerini paylaşan hem de kitabi kaynaklardan elde ettiği malumatı bir araya getiren Osmanlı coğrafyacıları için de şehirler coğrafi eserin en önemli muhtevasını oluşturur. Osmanlı coğrafyacılarının eserlerinde şehir isimlerinden şehirlerin tarihsel süreçteki değişim ve gelişimine, şehrin coğrafi konumundan kültürüne, şehirde yaşayan ilim ehlinin şehrin mimari yapısına geniş bir perspektifte bilgiler verilmektedirler. Coğrafyacılar şehirlere dair bu unsurları, belde-i müsevvere, belde-i tayyibe, belde-i meşhûre, medîne-i kebir, belde-i kadîme, medîne-i hasene, medîne-i muhdese gibi öz kavramlarla ifade etmektedirler. Bu çalışma kapsamında 17. yüzyıla kadar kaleme alınmış Osmanlı coğrafya eserlerinden Evliyâ Çelebi'nin *Seyahatnâme*'si, Âşık Mehmed'in *Menâzirü'l-avâlim*'i, Kâtib Çelebi'nin *Cihannümâ*'sı, Mustafa b. Ali'nin *Tuhfetü'z-zamân*'ı ve Sipâhîzâde Mehmed'in *Evezahu'l-mesâlik*'inde yer alan şehirlerin (belde/medine) hangi kavram ve sıfatlarla tanımlandığı, bu kavramların niçin seçildiği örnekler ve karşılaştırmalarla ele alınarak coğrafyacı gözüyle şehrin dilinin kelimelere yansımaları kavramları oluşturan arka plan ile birlikte ortaya konulacaktır. Böylece Osmanlı medeniyetindeki şehir, coğrafyacıların özgün ifadeleri ile anlaşılabilir olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Şehir, Osmanlı coğrafyacısı, Evliyâ Çelebi, medîne-i muhdese, belde-i tayyibe

ABSTRACT

Geographical works have an important place among the resources to be used for a city's history, culture, social structure, population, and architecture. In the content of many geographical artifacts, cities are always of unique importance and are dealt within larger sections. In a geographical work, general geographical terms, such as information about the seas, mountains, rivers, societies, and cities, are encountered. This information, which has been accessed as a result of research, observations, and travels as well as religious and mythological sources, has been developed over the centuries and has become of unparalleled value in the historical process of a city. Among the important geographical works for cities, the works written by Ottoman geographers are also of great importance in terms of quality and quantity. Cities constitute the most important content of geographical work for Ottoman geographers, who compiled historical knowledge, shared their observations in their own period, and brought together the information obtained from book sources. In the works of Ottoman geographers, information is given in a broad perspective, from the city names to the change and development of cities in the historical process, the geographical location of the city, the culture of the city, and the architectural structure of the city. Geographers expressed these elements of cities with specific concepts such as *belde-i müsevvere*, *belde-i tayyibe*, *belde-i meşhure*, *medîne-i kebîre*, *belde-i kadîme*, *medîne-i hasene*, and *medîne-i muhdese*. Within the scope of this study, we will try to understand how the cities in *Seyahatnâme* by Evliya Çelebi, *Menâzirü'l-avâlim* by Âşık Mehmed, *Cihannümâ* by Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'z-zamân* by Mustafa b. Ali, and *Evezahu'l-mesâlik* by Sipâhîzâde Mehmed were described, analyzing the concepts and adjectives used. We will also examine why these concepts and adjectives were chosen, using examples and comparisons. We will reveal the reflection of the language to the words together with the background that creates the concepts. Thus, we will try to understand the city through the unique expressions of these geographers.

Keywords: City, Ottoman geographer, Evliyâ Çelebi, Kâtib Çelebi, *belde-i tayyibe*, *medîne-i muhdes*

EXTENDED ABSTRACT

A city refers to a residential area where people live together and interact socially and culturally. It also contains scientific activities, architecture, a natural environment, and an economic system. In short, the city covers lots of things concerning nature and people. Everything about the city is open to change, deterioration, disaster, and development in the historical process. This change sometimes occurs as the effect of natural events and, at times, manmade ones. All these create an identity of a city, and people look at the city through this lens of identity. This has been perceived and expressed through certain words and concepts. In this context, it can be defined as the language concerning a city that remind human beings of it. In this case, focusing on these words and concepts that express the basic features of each city is a necessity for understanding a particular city.

Geographical works are one of the main sources for references about cities. Ottoman geographers, who are the focus within the scope of this study, built upon the foundation of the accumulated knowledge of Islamic geography in earlier periods and then formed a large corpus of cities as a result of their own travels and research. In this study, which is limited to selections from works written by the 17th century, the cities in Evliyâ Çelebi's *Seyahatnâme*, Aşık Mehmed's *Menâzirü'l-avâlim*, Kâtib Çelebi's *Cihannümâ*, Mustafa b. Ali's *Tuhfetü'z-zamân*, and Sipâhîzâde Mehmed's *Evezahü'l-mesâlik* have been studied. Additionally, the concepts and characters defined by these cities and the reason why these concepts were chosen are discussed with examples and comparisons. The reflection of the city's language on words has been put forward together with the background that forms these concepts. Thus, a perspective is presented of the perception of each city within Ottoman society.

Above all things, the city has a name from these Ottoman geographers as well as a story of the name's origin. Sometimes, it bears the name of the person who built the city (Constantinople), and sometimes, its name refers to the architectural structures of the city (Mostar = city with a bridge). Ottoman geographers not only focused on the meaning of the city's name but also focused on the solution of another fundamental problem. This is the issue of how to pronounce the name of a city as written using Arabic letters. Glossaries and geographical works contain a lot of information on this subject. Along with the name, one of the main elements that create a city is the geographical location (climate). The location of cities has been expressed not only through the classification of latitudes from the equator to the north pole but also through continents and regions in geographical works that had been written about for centuries.

Apart from these two elements of cities that were created in the works of Ottoman geographers, there are many concepts that further describe the city. Through these concepts, the basic features of the city, its architectural structure, history, natural environment, social texture, and many similar basic issues, can be analyzed. *Belde-i müsevvere*, emphasizing that a city is surrounded by walls, that is to say it has a sheltered structure; *belde-i tayyibe*, meaning that the city is full of natural beauties while at the same time its air is clean and its vegetation is abundant; *medîne-i meşhûre*, stating that the city is known in its own region or in other regions; *medîne-i kebîre* (*belde-i kebîre*, *medîne-i azîme*, *şehr-i kebîr*), which is used to describe big cities; *belde-i kadîme* (*kadîm şehir*), which indicates that the city has a long history; *medîne-i muhdese*, emphasizing that the city was built in the period of the particular geographer or close to that period, i.e., it is not an ancient city; *belde-i mahrûse* (*memâlik-i mahrûse*), which means the Islamic lands are protected (by Allah); *menbâ'-ı ulama* (*ma'den-i*

fūzelâ), which means that the city is a place of science; and *küçürek*, emphasizing that the city is a small settlement, are the most frequently used terms by Ottoman geographers while describing a city. The geographer transmits the perception of a city to the mind of the reader briefly and concisely by choosing one or more of these concepts.

Ottoman geographers sometimes convey the descriptions of a particular city according to his own observations or those from written works. On this point, Evliyâ Çelebi, in particular, is one of those who mostly included his own observations while conveying information about cities of Ottoman lands and beyond. In addition, Evliyâ Çelebi gives a wide range of legends and stories about cities. Just like Evliyâ Çelebi, other geographers whose names are mentioned in the study not only built the knowledge of cities on concepts but also on narratives about the most basic features of the city.

All these elements, concepts, and narratives about the city create a world of meaning for some cities in the minds of readers and researchers. These concepts, in which the geographer summarizes the information conveyed from his own observations or sources, become an integral part of the city concerned. In time, a city is always remembered through certain concepts. These concepts become a kind of language of the city.

1. Şehir Kavramı ve Coğrafyacının Bu Kavramı Algılayışı

Modern dönemde birçok farklı tanımı olan şehir veya kent kavramı tarihsel olarak yerleşim yerlerini ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Şehrin ifade ettiği yerleşim yerlerinin nereler olduğu ise tarihsel dönemlere ve coğrafyalara göre değişkenlik göstermektedir. Günümüzdeki tanımlardan uzak, tarihsel süreç içerisinde yerleşim yerleri için çok farklı kavramlar da kullanılmıştır. Farsça şehir kelimesine dayanan şehir, Soğdça'dan Türkçe'ye geçen ve Orta Asya'da Türkler tarafından kullanılmaya başlanan kend, Yunanlıların kullandığı polis, Fransızca'daki la cite, Latince kökenli civitas ve Arapça medine ve belde (çoğulu büldân) sözcükleri farklı medeniyetler tarafından yerleşim yerleri için kullanılan başlıca kavramlardır. (Topal, 2004; Açıköz, 2007; Küçükbaşçı, 2010) Bu kavramların ifade ettiği yerleşim yerleri yine medeniyetlere göre farklılık göstermektedir. Modern dönemde siyasi haritalar üzerinde belirlenen şehirlerden farklı olarak devletlere ve imparatorluklara göre büyüklük ve önem çerçevesinde şehir olarak adlandırılan yerler değişmekteydi. Yunan medeniyetinde site denilen yerler binlerle ifade edilen nüfus ve coğrafi olarak dar alanlardan oluşan bir yapı iken Roma'da şehir onbinlerce nüfus ve yollardan oluşan düzenli yerleşim alanlarını ifade etmekteydi. İslam dünyasında ise camiler etrafında şekillenen, pazarları ile şenlenen yapıları ifade eder. Osmanlılarda camiler; eğitim kurumları, imarethaneler, hanlar ve hastanelerin olduğu külliyelerin bir unsuru haline gelmiştir. Şehrin merkezi bu külliyeler etrafında şekillenmiştir. Şehirlerin ise niteliğine göre farklı isimlendirmeleri söz konusu olmuştur (kaza, sancak). (Uğur, 2015). Ancak bir yerleşim bölgesinin şehir olarak nitelendirilmesine dair Osmanlılarda kesin bir kriter söz konusu değildir. (Şahin, 2010).

Ancak şehre dair tüm bu tanımlamalar ve siyasi/idari bölünmelerden bağımsız olarak coğrafyacı (Burda kastedilen İslam ve erken modern dönem Osmanlı coğrafyacılarıdır.) için şehir temelde insanların toplu olarak yaşadığı yerleşim yerini ifade eder. Coğrafyacı, bir yerleşim yerini şehir olarak tanımlamak için başkaca bir kaynağa veya referansa müracaat etmemektedir. Küçük büyük, eski yeni her yerleşim yeri coğrafyacının ilgi alanına girmektedir. Coğrafyacı yerleşim yerini şehir kavramı içinde değerlendirmektedir.

Şehir kavramı ise İslam coğrafyacılarının eserlerinde medine, belde ve büldân kavramları ile de adlandırılmaktadır. Ebü'l-Fidâ'nın Takvîmü'l-büldân'ında olduğu gibi şehirler ve yerleşim yerlerini ele alan eserlerin bazıları büldân olarak isimlendirilmiştir. (Sipâhîzâde, 2019: 42-43 Osmanlı coğrafyacıları yerleşim yerleri için kullandıkları belde, medine ve şehir kavramlarını çeşitli sıfatlarla zenginleştirerek anlamlı hale getirmişlerdir. Bu tanımlamalar sayesinde şehirler bir takım özelliklerle ön plana çıkmıştır.

Osmanlı coğrafyacılarının şehirlere dair tanımlarından önce kısaca bu coğrafyacıların kimler olduğunu ele alınacaktır. Böylece coğrafyacının hangi kaynaktan beslenerek şehri ele aldığı daha iyi anlaşılacaktır.

Ele alınacak coğrafi eser sahiplerinden **Sipâhîzâde Mehmed** ulema sınıfına mensup olup müderrislik ve kadılık görevlerinde bulunmuştur. Bursa, İstanbul, Bağdat ve İzmir şehirlerinde bulunmuştur. Eseri, 36 farklı kaynaktan yararlanarak yazmıştır. Bazı yerlerde kendi gözlemlerini de ifade etmiştir. **Mustafa b. Ali**, muvakkit ve müneccimbaşı olarak görev yapmış özellikle astronomi alanında çalışmaları ile bilinmektedir. Eserinde kendi gözlem ve çalışmaları ile elde ettiği şehirler arasındaki mesafelere, kible yönlerine dair detaylı bilgiler vermektedir. **Âşık Mehmed** 20 yılı aşkın süre Osmanlı coğrafyasında seyahat etmiş, eserini kitabi bilgiler çerçevesinde kaleme almış ama yeri geldiğinde kendi gözlemlerine de yer vermiştir. Seyyâh-ı âlem **Evliyâ Çelebi** ise 40 yılı aşkın seyahatini kaleme aldığı eserinde kendi özgün bilgilerini kaleme almış olması hasebiyle Osmanlı coğrafyacıları arasında ayrı bir yere sahiptir (Ayrıca kitabi kaynaklardan da yararlanmışır). **Kâtib Çelebi** ise birçok seferde görev yapmış, hac farizasını yerine getirmiş, IV. Murad'ın Revan seferinden sonra kendisini tamamen ilme vermiş bir Osmanlı entellektüel olarak hem Şark hem de Garb kaynaklarını okumuş, coğrafya dışında birçok ilim alanında önemli eserler kaleme almıştır. Sonuç olarak Osmanlı coğrafyacısını, iyi eğitim görmüş, çeşitli devlet kademelerinde görevler üstlenmiş, birkaç dili bilen, görev, ilim veya seyahat aşkı ile farklı beldelerde bulunmuş kişi olarak tanımlanabilir. Bu coğrafyacılar arasında farklı alanlarda eserler kaleme alanlar olduğu gibi münhasıran coğrafya alanında telifleri olanlar da vardır. Coğrafyacı, ya kitabi bilgilere dayanarak veya kendi seyahatlerindeki gözlemlerine ve notlarına dayanarak eserini kaleme almıştır. Çoğu zaman da kitabi bilgi ile gözlem, inceleme ve seyahatle elde edilen bilgiler birlikte kaleme alınmıştır. (Danış, 2019/A; Üstüner, 2019)

2. Osmanlı Coğrafyacıları için Şehir Ne İfade Eder?

Şehrin coğrafyacı için yerleşim yeri olduğunu belirttikten sonra, coğrafyacı için duygusal ve zihinsel anlamına bakmak gerekir. Her mekânın ve şehrin insanoğlu üzerinde bıraktığı bir iz vardır. Bu bazen ruhi ve hissi bir izdir bazen de gözle görülenin tarifine dayanan bir izdir. Yani bazen şehrin büyüklüğü, mimarisi, tabii güzellikleri insanoğlunda bir duygu uyandırır bazen de şehrin atmosferi, manevi kimliği, şehirde yaşayan insanların inancı, ahlakı insanoğlunu olumlu veya olumsuz manada etkiler. İnsanoğlu bazı mekanlarda kendini emniyette hisseder. Veya bazı mekanlar bununla tavsif edilir. Tarihsel süreç içerisinde mekanların ve şehirlerin ifade ettikleri anlamlar değişebilir. Fetih, işgal, yıkım, deprem, imaret gibi kavramlar etrafında şehirlerin farklı tanımlamaları mümkündür.

Coğrafyacı, eserini kaleme alırken kendine ait bir yöntem belirler. Yani eserini neye göre sınıflandıracağına veya başlıklandıracağına dair metodunu belirler. Hakîkî iklimlere (Mustafa b. Ali), örfî iklimlere (Âşık Mehmed), kıtalara (Kâtib Çelebi) veya harf sırasına göre (Sipâhîzâde) bazen de seyahat güzergahına göre (Evlîyâ Çelebi) eserini kalem alır.

Her coğrafi eserde genellikle yeryüzünün genel coğrafi terimlerine, su, toprak, ateş ve havadan oluşan dört temel unsura (anâsır-ı erbâa), yeryüzündeki önemli denizlere, dağlara, nehirlere, göllere yer verilir. Ama eserin ana muhtevasını şehirler oluşturur. Bu açıdan şehrin tarihi, kültürü, sosyal yapısı, nüfusu ve mimarisi için başvurulacak kaynaklar arasında coğrafi eserlerin önemli bir yeri vardır. Coğrafyacının, dini ve mitolojik (acaib ve garaibler) kaynakların yanısıra, araştırma, gözlem ve seyahatler sonucu eriştiği şehirlere dair bilgiler; yüzyıllar içerisinde birikimle gelişerek şehrin tarihsel sürecini inceleyenler için bir hazine değerini kazanır. Yani araştırmacılar bir şehrin tarihsel coğrafyası için büyük ölçüde bu eserlere de müracaat etmelidir.

Hem kendi dönemindeki gözlemlerini paylaşan hem de kitabi kaynaklardan elde ettiği malumatı biraraya getiren Osmanlı coğrafyacıları; eserlerinde şehir isimlerinden şehirlerin tarihsel süreçteki değişim ve gelişimine, şehrin coğrafi konumundan kültürüne, şehirdeki ilim ehlinde şehrin mimari yapısına geniş bir perspektifte bilgiler vermektedirler. Bütün bu bilgiler çerçevesinde coğrafyacının kaleminden şehre dair ortaya çıkan metinde çoğu zaman kısa kavramlar, cümleler veya paragraflar şehri tarif ve tavsif eder.

Bu çerçevede şehri var eden unsurlar, şehri kısaca ve öz bir şekilde tarif ve tavsif eden kavramlar, şehre dair uzun anlatılar coğrafyacı için şehrin dilini aktaran unsurlar olarak çalışmamızın ana başlıklarını oluşturacaktır.

2.1. Şehri Var Eden Unsurlar

Osmanlı coğrafya eserlerinde bir şehri var eden iki önemli unsur vardır. Biri ismi, diğeri konumudur. Şehrin ismi tarihsel süreç içerisinde değişkenlik gösterebilir veya şehrin farklı din, kültür, dil ve topluluklar arasında çeşitli isimleri olabilir. Şehrin ismi ile birlikte var olduğu bir coğrafya, bir konum vardır. Bu konum Osmanlı coğrafyacıları tarafından iklim olarak adlandırılmaktadır.¹ Bu bölümde isim ve iklim kavramları üzerinde durulacaktır.

· **İsim:** Her şehrin bir ismi vardır ve bu ismin nasıl okunduğu önemlidir. 14. yüzyılda eserini kaleme alan ünlü İslam coğrafyacısı Ebü'l-Fidâ, eserinin giriş kısmında, kendinden önce yazılmış coğrafi eserleri değerlendirir. Bu değerlendirme başlıklarından biri de şehirlerin

1 Katib Çelebi ile birlikte iklim kavramı değişikliğe uğrar. Kıtalara göre tasnif ön plana çıkar. Bununla birlikte şehirler enlem ve boylamları ile ifade edilmeye hep devam edegelmektedir.

isimlerinin nasıl telaffuz edileceğidir. Ebü'l-Fidâ, bazı coğrafi eserlerde şehir isimlerinin nasıl okunacağını belirtmemesini önemli bir eksiklik olarak ifade eder (Ebü'l-Fidâ, 1840). Bilindiği üzere arap alfabesinde harflerle beraber, harfleri seslendiren hareketler bulunmaktadır. Dolayısıyla bilinmeyen bir coğrafyadaki bir şehrin veya adı daha önce duyulmamış İslam beldesindeki bir şehrin sadece harflerinin bilinmesi onun nasıl telaffuz edileceğine dair sadece tahminlere yol açar. Dolayısıyla bazı İslam coğrafyacılarına göre şehrin ismini oluşturan harflerin nasıl harekelendirileceği yani telaffuz edileceği önemli bir husustur.

Şehrin isminin telaffuzu geleneği Osmanlı coğrafyacılarından Sipâhîzâde Mehmed ve Âşık Mehmed tarafından devam ettirilmiştir. Bu devamda her iki coğrafyacının Ebü'l-Fidâ'yı ana kaynaklardan biri olarak kullanmalarının etkisi söz konusudur. 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı coğrafyacılarında telaffuza dair bilgi oldukça sınırlıdır. Bu durum artık şehirlerin isimleri yaygınlaşmış veyahut müracaat edilecek eserlerin sayısının çoğalmış olmasından kaynaklanabilir.

Şehir isimleri ve telaffuzuna dair birkaç örneği incelenecektir. Bu örneklerde görüleceği gibi harflerin noktalı veya noktasız olduğu, tek ve iki defa mı okunacağı, sesli mi sessiz mi olduğu detaylı bir şekilde ifade edilmektedir. Hatta şehrin ismi hiç yazılmasa veya yanlış yazılmış olsa bile bu telaffuzlardan yola çıkılarak doğru yazımı mümkündür.

Sipâhîzâde Mehmed, telaffuzu bilinen her şehir için zabt-ı esma denilen şehrin isminin harflerinin hareketlerini detaylı olarak belirtir. Sicistân şehri için; “*Kesr-i sîn-i mühmele ve kesr-i cîm ve sükûn-ı sîn-i sâniye ve feth-i müsennât-ı fevkıyye ve elif ve nûn ile bir iklîm-i azîmün ismidür*” (Sipâhîzâde, 2019: 375) cümlesi ile şehri oluşturan harflerin nasıl okunacağını detaylı olarak kaydeder. Âşık Mehmed Merrâkeş şehri için “*Merrâkeş: Feth-i mîm ve râ-i mühmele-i müşeddede ve sükûn-ı elif ve kâf ve âhir-i şîn-ı mu'ceme iledür.*” (Âşık Mehmed, 2007: 560) cümlesi ile râ harfinin şeddeli (iki defa) okunması gerektiği belirtmiştir.

Bazen şehri oluşturan harflerin okunuşundaki ve harflerin kendisindeki farklılıklar da ifade edilir. “*İsbahân: Kesr-i elif ve feth-i elif ile dahi câizdür ve sükûn-ı sâd-ı mühmele ve feth-i bâ-i muvahhide ve hâ ve sükûn-ı sâd-ı mühmele ve feth-i bâ-i muvahhide ve hâ ve sükûn-ı elif ve âhiri nûn iledür ve bâ-i muvahhide fâye tebdil olunur ki lügat-ı Fârisiye'de şâyi'dür ve şöhreti fâ iledür.*” (Âşık Mehmed, 2007: 690). Bu cümleye göre şehrin ismi Isbahân dışında, Asbahân, Isfahân ve Asfahân şeklinde de okunabilir.

Şehrin farklı isimleri olabilir. Sipâhîzâde, Kudüs bahsinde şehrin farklı dillerdeki isimlerini de aktarır. “*Beytü'l-makdis [Kudüs]: Beyt ma'rûfdur. Makdis, meclis veznindedür veyâhud Mukaddes dirler. Muazzam veznindedür ve Kudüs dahi dirler; zamm-ı kâf ve sükûn-ı*

dâl-ı mühmele veyâhud zamm-ı dâl-ı mühmele ile buna Eyleyâ dahi dirler; fasl-ı elif de zikr olunmuşdur. İbrânice Yeruşelem dirler; müsennât-ı tahtıyye ve râ-i mühmele ve vâv ve şîn-i mu‘ceme ve lâm ve mîm ile ma‘nası karyetü’s-selâm dimekdür.” (Sipâhîzâde, 2019: 312).

Şehrin isminin telaffuzu dışında Osmanlı coğrafyacıları için şehrin isminin neyi ifade ettiği ve kökeni de çok şey ifade eder. Kâtib Çelebi Buhara için Mugan dilinde “*ilmin toplandığı yer*” anlamında Bihar kelimesinden türetilmiş olduğunu İranlı tarihçi Hândmîr’in (ö. 942/1535-36) Farsça umumi tarihi eseri olan *Habîbü’s-Siyer*’de (Aka, 1997: 550) yazıldığını belirtir. (Kâtib Çelebi, 2013: 566). Mostar şehrinin isminin kökenine değinen Evliyâ Çelebi, Bosna-Hersek’in tarihi şehirlerinden olan Mostar’ın Slav dillerinde “*köprü*” anlamına geldiğini ve Mostar’a “*köprülü şehir*” anlamında bu ismin verildiğini belirtmektedir. (Evliyâ Çelebi, 2010: 746)

Evliyâ Çelebi Saraybosna isminin oluşum hikayesini ise şöyle ifade eder; “*Ebulfetih (Fatih Sultan Mehmed) zamanında Hersekoğlu Ahmet Paşa kuvvetiyle önce Hersek diyarı, sonra İzvornik fethedilip, arkadan bu hisar da fethedilerek içine yeteri kadar asker konmuş. Aşağı şehirde halen Hünkâr Camii olan yerde büyük bir saray yapılmış ve şehrin adına da Saray denmiştir. Ama büyük nehrin adına Bosna derler. Nehrin ismi ile şehrin ismi birleştirilerek Bosnasaray deniliyor*” (Evliyâ Çelebi, 2010: 579)

· **İklim:** Osmanlı coğrafyacılarının şehirlerini tanımlamak için en çok kullandığı kavram “iklim”dir. Bir şehrin yeryüzündeki konumunu belirten bu kavramı İslâm coğrafyacıları hakikî iklim ve örfî iklim olarak ikiye ayırmışlardır. Hakikî iklim, bir şehrin matematiksel konumu yani enlem (arz) ve boylamını (tûl) ifade ederken örfî iklim o şehrin hangi bölgesel coğrafyada olduğunu belirtir (Sipâhîzâde, 2019; Ak, 2000; Danış, 2017). Batlamyus’tan itibaren yeryüzü ekvatoradan kutuplara doğru yedi coğrafi bölgeye ayrılmıştır. (Sayyid Maqbul Ahmad, 1993) Her coğrafi bölgenin sınırları enlemlerle belirlenmiştir. İslam coğrafyacılarının da devam ettirdiği bu anlayış 14. yüzyılda Ebü’l-Fidâ tarafından yeni bir forma dönüştürülmüş olup hakikî iklim olarak tanımlanmıştır (Danış, 2017). Bu tanımlamanın altında yatan neden ise matematiksel konumu, bölgesel coğrafi konumdan ayırmaktır. İslam coğrafyacılarına ait bir kavram olarak ortaya çıkan ve bölgesel coğrafyayı ifade eden örfî iklim ise yeryüzündeki 28 bölgeyi² tanımlar.

2 Yeryüzündeki 28 örfî iklim şu şekilde sıralanmaktadır: “Cezîre-i Arab, Diyâr-ı Mısır, Bilâd-ı Mağrib, Bilâd-ı Sudan (Cânib-i Cenûbî mine’l-arz), Cezîre-i Endülüs, Cezâir-i Bahr-i Rûm ve’l-muhît-i garbî, Cânib-i Şimâlî mine’l-arz, Şâm, Cezîre-i beyne Dicle ve Fırat, Irak, Huzistan, Fârs, Kirmân, Sicistân, Sind, Hind, Sîn, Cezâir-i Bahr-i Şark, Bilâd-ı Rûm, Erminiyye-Errân ve Azerbaycan, Bilâd-ı Cebel (İrâk-ı Acem), Deylem ve Cebil, Taberistan ve Mazenderân ve Kums, Horâsân, Zâbülistân ve Gur, Toharistan ve Bedehşân, Harezmi, Mâverâünnehir.” (Ebü’l-Fidâ, 1840: 76)

Yedi iklimin sınırları ve bu iklimlerdeki şehirler ile bu iklimde yaşayan insanların özellikleri en çok merak edilen ve üzerine araştırma yapılan konuların başında gelmektedir. Bu noktada İbn Haldun'un Mukaddime eseri iklimlere göre kavimler ve insanlar üzerine detaylı muhteva içermektedir. Bu muhteva içinde özellikle üçüncü mukaddemede "mutedil olan ve mutedil olmayan iklimler, havanın insanların renklerine ve daha birçok hallerine olan tesiri" başlığı altında bu iklimlerin insanlar üzerindeki tesirleri de detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Osmanlı coğrafyacıları da yedi iklimde yaşayan insanların temel özelliklerini eserlerine almışlardır.

Tablo 1. Sipâhîzâde Mehmed ve Kâtib Çelebi'ye Göre Yedi (Hakîkî) İklimin Temel Özellikleri		
	Sipâhîzâde Mehmed, Evzahu'l-mesâlik	Kâtib Çelebi, Cihannümâ
Birinci İklim	Başlangıcı 12 derece 40 dakika enlemidir. Yüz rengi karadır.	Başlangıcı 12 derece 40 dakika enlemidir. Batı Okyanus adaları, Nil içinde Merva adlı şehre kadar uzanır. Sakinleri siyahtır.
İkinci İklim	En önemli şehir Mekke'dir. Yüz rengi kara ile karayağız arasındadır.	Hind şehirlerinin bazı sahillerinden Arap yarımadası ile Afrika'nın güneyinden geçer. Sakinleri siyaha yakındır.
Üçüncü İklim	Mısır bölgesi bu iklim içindedir. Yüz rengi karayağızdır.	Çin ve Hind'in bazı bölümleri, Sind ve Afrika şehirlerinin kuzey sahillerinden geçer. Sakinleri buğday tenlidir.
Dördüncü İklim	Irak bölgesi bu iklimdedir. Yüz rengi buğday alınlı ve beyazdır. Yaradılış ve ahlak itibarıyla yeryüzün en adaletlileridirler. Enbiya, Evliyâ ve hükemanın çıktığı iklimdir.	Çin ve Hind'in bazı bölümleri, Hıta, Tibet, Horasan, Cebel, Fars ve Rum (Anadolu), Galya'nın (Fransa) bir kısmına ve İspanya'ya uğrar. Sakinleri beyaza yakındır.
Beşinci İklim	Rûm (Anadolu) bölgesi bu iklimdedir. Yüz rengi beyazdır.	Mâverâünnehir, Türkistan, Rum (Anadolu), Galya (Fransa), İtalya ve İspanya'nın çoğuna uğrar. Sakinleri beyazdır. (Dördüncü ve beşinci iklimler, iklimlerin en mutedilidir. Suyunun ve havasının letafetinden dolayı halkın çoğu dış ve iç güçlerinde (kuvve-i zahiriye ve batiniye), güzellikte itidal üzere olurlar.)
Altıncı İklim	Yüz rengi kızıl ile beyaz arasındadır	İspanya ve Galya'nın (Fransa) bir kısmına, Cermenya'ya (Almanya'ya), Rum'a (Anadolu'ya), Karadeniz'e ve Türkistan'a uğrar. Bu iklim de itidal dışında değildir. Sakinleri kızıldır.
Yedinci İklim	Yecüc taifesi bu iklimdedir. Yüz rengi beyaz ile sarışın arasındadır.	Leh ve Rus şehirleri ile Türkistan'ın kuzeyinden geçer. Sakinleri kızıl ile beyazdır.

Osmanlı coğrafyacıları şehirleri anlatılırken genellikle onların coğrafi konumlarını da paylaşırlar. Çoğu zaman da şehrin hem hakîkî hem örfî iklimi aktarırlar. Çünkü şehrin

yeryüzünde bulunduğu kıta, bölge, konum şehre dair bilinmek istenen ilk bilgilerden biridir. Böylece coğrafi eseri okuyanlar şehrin yerini daha doğru bir şekilde tespit edebilmektedir.

Sipâhîzâde Mehmed, *Evzahu'l-mesâlik*'te Bağşura'yı anlatırken; “*Bağşûrâ: Feth-i bâ'-i muvâhhide ve sükûn-ı gayn ve şîn-ı mu'cemeteyn ve vâv ve râ'-i mühmele ve elif ile iklim-i râbi'den, Horâsân'dan, Merv ile Herât mâbeyninde mefâzede, toprağı ve hevâsı sahîh bir şehirdür.*” (Sipâhîzâde, 2019: 305) cümlesiyle hem bu şehrin dördüncü hakîkî iklimde olduğunu hem de Horasan örf-i ikliminde olduğunu ifade etmektedir. Tüm şehirler için her iki iklimi aktarmak metodunu Osmanlı coğrafyacılarından Sipâhîzâde, sistemli bir şekilde uygulamıştır. Mustafa b. Ali, yedi iklime göre şehirleri tasnif ettiği eseri *Tuhfetü'z-zamân*'da şehirlerin hakîkî iklimleri yanısıra bazen de şehirlerin hangi bölgede olduğunu da belirtmektedir. Merv şehri için “*Horasan şehirlerinden meşhûr şehirdür.*” veya Özkend şehri için “*Tatar şehirlerindendir.*” (Mustafa b. Ali, vr. 205a) örnek olarak verilebilir. Ancak bu bölgelerin hepsi örfî iklim kapsamına girmemektedir (Horasan bir örfî iklim iken Tatar sadece bir bölgeyi ifade etmektedir). Âşık Mehmed ise *Menâzirü'l-avâlim*'de örfî iklime göre şehirleri tasnif ettiği için her bir şehrin isminin zabtından sonra hangi örfî iklimde olduğunu belirtir: “*Kûfe: Lübâb zabtında zamm-ı kaf ve sükûn-ı vâv ve feth-i fâ ve âhiri ha iledür. İklim-i sâmin-i örfî olan Irak'da Nehr-i Fûrât'dan bir şube üzredür ve âhir-i Irak'dandır.*” (Âşık Mehmed, 2007: 635). Bu tanımlamada Kûfe şehrinin Irak örfî ikliminde olmasının yanı sıra Fırat Nehri'nin bir kolu üzerinde Irak'ın kuzey bölgesinde olduğu gibi daha detay bilgiler de yer almaktadır. Yedi iklimi *Cihannümâ*'nın mukaddime kısmında detaylı bir şekilde ele alan Kâtib Çelebi şehirleri iklim tasnifi dışında kıtalara göre ele almakta olup genellikle şehirlerin enlem ve boylamlarını vermektedir. “*Habis: 93 derece boylam ve 31 derece enlemden, Kirman ile Sicistan arasında çöl kenarında bir yerdir.*” (Kâtib Çelebi, 2013: 440) örneğindeki gibi şehrin bölgesine dair bazı detaylar da vermektedir.

Evliyâ Çelebi *Seyahatnâme*'de yedi iklim kavramını ele alır. Yedi iklimin temel özelliklerini veren Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*'deki şehirlerin iklimlerine de yer vermektedirler. Çoğu şehrin hem yedi iklimden hangisine denk geldiğini hem de örfî iklimini aktarmaktadır. Konya için, “*der-tavsîf-i ekâlîm-i büldân*” başlığı altında “*Beşinci iklim-i hakîkî vasatında olup sayf [u] şitâsı i 'tidâl üzredir. Lâkin on yedinci iklim-i örfiyyededir, demişler. Yine ilm-i usturlab üzre arz-ı beledi (---) ve atval-i nehârî (---) (---) dakikadır*” (Evliyâ Çelebi, 1999: 19) ve Urfa için, “*Ta 'rif-i iklim-i arz-ı beledi-i Ruhâ*” başlığı altında “*İklim-i râbi'-i hakîkiyyede olup iklim-i örfiyenin on yedincisinde bulunmuştur. İlm-i usturlâb ile niçe kerre irtifâ' alınmıştır. Ol hesâb üzre arz-ı beledi (---) (---) (---) ve tûl-i nehârî (---) (---)*” (Evliyâ Çelebi, 1999: 91) ifadeleri ile her iki şehrin hem hakîkî hem örfî iklim bilgisini vermektedir. Fakat bu

örneklerde de görüleceği üzere genellikle bu şehirlerin enlem ve boylam derecelerini boş bırakmıştır. Kuvvetle muhtemel daha sonra kitabî kaynaklardan bu bilgileri tamamlamayı düşünmüş olmalıdır.

Şehrin ait olduğu örfî iklim yani bölgesel coğrafya çoğu zaman bilâd olarak da tanımlanır. Bilâd-ı Rûm, bilâd-ı Mağrib, bilâd-ı Çin, bilâd-ı Hind vb örfî iklim tanımları ile şehirler bu bölgelere göre sınıflandırılır. “*İsbahân: Ekâlîm-i örfîyyenün on dokuzuncusu ve Irâk-ı Acem olan bilâd-ı Cebel’ dendür.*” (Âşık Mehmed, 2007: 690)

Mustafa b. Ali, *Tuhfetü’z-zamân*’da yedi iklime göre şehirleri tasnif ederken her iklimde yer alan önemli şehirleri de sıralamaktadır. Evliyâ Çelebi eserinde şehirleri iklimlere göre tasnif etmemekle birlikte her iklim bölgesinin önemli şehirlerine yer vermektedir. Aşağıdaki tabloda bu iki coğrafyacının gözüyle yedi iklimin önemli şehirleri yer almaktadır.

Tablo 2. Mustafa b. Ali ve Evliyâ Çelebi’ye Göre Yedi (Hakîkî) İklimin Önemli Şehirleri		
	Mustafa b. Ali, <i>Tuhfetü’z-zamân</i>	Evliyâ Çelebi, <i>Seyahatnâme</i>
Birinci İklim	Aden, San’a, Habeşe, Tekrür, Zebid	Umman, Aden, Hadramut, San’atü’l-Yemen, Habeşistan
İkinci İklim	Mekke, Medine, Cidde, Hürmüz, Nehlevare, Usvan	Yemen, Basra, Tihame, Hicaz, Mekke, Medine, Taif, Arabistan yarımadası
Üçüncü İklim	Tanca, Trablusgarp, İskenderiyye, Dimyat, Mısır, Kandehar, Şiraz, İsfahan, Bağdat, Kufe, Kudüs	Kabil, Sicistan, İstahr, Şiraz, Ahvaz, Kufe, Bağdat, Şam, Akka, Kudüs, Mısır, Dimyat, İskenderiyye, Trablus, Tunus, Cezayir, Endülüs, Kurtuba
Dördüncü İklim	Merrakeş, Kurtuba, Tunus, Atina, Sakız, Manisa, Rodos, Antalya, Konya, Şam, Malatya, Musul, Tebriz, Keşmir, Amed, Haleb	Horasan, Semerkand, İsfahan, Nişabur, Nusaybin, Rakka, Birecik, Şam, Malatya, Haleb, Kayseri, Tartus, Adana, Kıbrıs, Girit, Messina, Portekiz ve Fransa kıyıları
Beşinci İklim	Fas, Malaga, Eğriboz, Selanik, Sofya, Edirne, İstanbul, Bursa, Kütahya, Amasya, Sinop, Semerkand, Tiflis, Kayseri	Çin bölgesi, Horasan’dan bazı şehirler, Karaman, Venedik, Belgrad, Amsterdam ve Okyanus sonrası Yeni Dünya (Amerika)
Altıncı İklim	Portekiz, Ceneviz, Venedik, Budin, Niğbolu, Kefe, Saray, Tatar	Taberistan, Azerbaycan, Ahlat, İstanbul
Yedinci İklim	Boğdan, Akça Kirman, Azak, Çerkez, Bulgar	Yecüc (Çin) Seddi, Moskov, Leh, İsveç, Danimarka, Almanya

2.2. Şehri Tarif ve Tavsif Eden Kavramlar

Bu kavramlar şehirlerin bir yönünü bazen de en önemli özelliğini kısaca tarif eden kavramlardır. Coğrafyacı, şehri uzun uzadıya anlatırken şehrin ön plana çıkan özelliklerini bir

kavram üzerinden aktarabilmektedir. Bu kavram, şehre dair tarihsel süreç içerisinde oluşmuş bir anlamı ifade ettiği gibi bazen de şehrin, coğrafyacının dünyasında bıraktığı izi ifade eder. Osmanlı coğrafya eserleri incelendiğinde en çok kullanılan kavramlar şu şekilde sıralanabilir: “*Medîne-i meşhûre, menbâ’-ı ulemâ, medîne-i hasene, azîm şehir, belde-i tayyibe, meşhûr şehir, belde-i müsevvere, ma ‘den-i füzelâ, belde-i kadîme, medîne-i kebîre, cinân-ı dünya, medîne-i muhdese, küçürek şehir.*” Bu kavramların ne ifade ettiği ve hangi şehirler için kullanıldığını örnekleriyle birlikte ele alacağız.

• **Belde-i müsevvere:** Bir şehrin etrafının surlarla çevrili olduğunu ifade eden bu kavram ile şehrin korunaklı bir yapıya sahip olduğu da vurgulanmaktadır. Coğrafyacı, bu kavram ile şehre dair fiziki bir tanımlama yapmaktadır. Tarih boyunca şehir ve sur veya hisar birbirini tamamlayan unsurlar olmuştur. Bu noktada Halil İnalıcık’ın Osmanlı şehirleri ile ilgili değerlendirmesi bu kavramın daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır: “*Hisar şehrin en sarp ve müdafası en kolay yerindedir. Şehir büyüdükçe, asıl şehri çevreleyen ikinci bir hisar vardır. Halkın oturduğu ve çarşı Pazar olan yerler bu ikinci surun içindedir. Ankara’da kale içinde bugün mevcut olan hisar ilkinde, dış sur ise ikincisine örnektir. İstanbul’un hisarı ise Yedikule’dir. Yine Osmanlı sarayları surlarla (duvarlarla) çevrilidir. (Sarayı Hümayun/ Topkapı Sarayı ve I. Murad devrine kadar Bursa Sarayı).*” (İnalıcık, Arı, 2005: 33)

Bu kavramı en çok kullanan Sipâhîzâde Mehmed’tir. Tilimsân için “*İklîm-i râbi ‘den, Garb-ı Aksâdan dağ eteğinde bir medîne-i meşhûre-i müsevveredür ve on üç kapusu vardır.*” (Sipâhîzâde, 2019: 321); Dimyât için, “*İklîm-i sâlisden, sevâhil-i diyâr-ı Mısıryyeden Nîlün şarkî olan bölüğünün bahra döküldüğü yerde, bahr kenârında bir müsevver şehir idi.*” (Sipâhîzâde, 2019: 354); Sivas için “*İklîm-i hâmisden, Rûmdan bir belde-i kebîre-i müsevveredür ve kal ‘a-i sagîresi vardır*” (Sipâhîzâde, 2019: 386) cümleleri ile bu şehirlerin etrafının surlarla çevrili olduğunu belirtmektedir.

Musul için de belde-i müsevvere tabiri kullanan Sipâhîzâde, bu şehrin surlarının harabe olduğunu belirtmektedir: “*Mavsıl (Musul): İklîm-i râbi ‘den, Cezîre den Dicle’nün garb cânibinde bir düz yerde bir medîne-i müsevveredür. Ammâ sûrı harâbdur.*” (Sipâhîzâde, 2019: 467). Âşık Mehmed de *Menâzirü’l-avâlim*’de Musul için müsevvere tabirini kullanmaktadır: “*Mavsıl (Musul) zemin-i hemvardadır ve Mavsıl’un iki surı vardır ki ba’zı harâbdur ve müsevver-i Mavsıl müsevver-i Dimeşk’den ekberdür.*” (Âşık Mehmed, 2007: 758)

Müsevvere kavramı kullanılsa bile şehrin surlarla çevrili olması coğrafyacının şehri anlatırken değindiği hususlardan biridir. Mustafa b. Ali, Necara’dan bahsederken, “*düz yerde yayılmış bir gökçek şehirdir. Suru dahi vardır.*” (Mustafa b. Ali: vr. 201a) ifadesiyle şehri çevreleyen surlar olduğunu belirtir. Kâtib Çelebi, özellikle Mâverâunnehir bölgesindeki

şehirlerin surları olduğuna sıkça vurgu yapar ve bu surların kapılarının isimlerini belirtir. Semerkand için; “Büyük suru ve hendeği vardır.” (Kâtib Çelebi, 2013: 561), Neseif için; “*Eski kalesi, suru ve surunun dört kapısı vardır: Keş Kapısı, Buhara Kapısı, Semerkand Kapısı ve Batı Kapısı*” (Kâtib Çelebi, 2013: 568), Keş (Kiş) için; “*Eski kalesi, suru ve şehri vardır. Pazarı surun içindedir. Şehrinin dört kapısı vardır: Ahenîn Kapısı, Abdullah Kapısı, Kassaban Kapısı ve Şaristan Kapısı. Bu kapıya Türkistan Kapısı da derler.*” (Kâtib Çelebi, 2013: 568) ve Ustrûşene için; “*Şehrin etrafını kuşatan bir duvar vardır. Ayrıca şehrin varoşunu kuşatan bir sur daha vardır. Şehrin iki kapısı bulunur. Biri Şaristan, diğeri Balatin Kapısıdır. Surunun dört kapısı vardır: Zamin Kapısı, İbn Semend Kapısı, Hikmet Kapısı ve Kehliyan Kapısı*” (Kâtib Çelebi, 2013: 571) bilgilerini veren Kâtib Çelebi’nin bu anlatımından Mâverâünnehir şehirlerinin genelde surlara sahip oldukları sonucunu çıkarabiliriz.

- **Belde-i tayyibe:** İyi, güzel anlamına gelen tayyibe kavramı, Osmanlı coğrafyacıları tarafından tabiat güzelliklerine sahip şehirler ile havası temiz olan ve nebatatı çok olan şehirler için kullanılmıştır.

Sipâhîzâde, San’a için “*İklîm-i evvelden, Yemen’den ‘Aden’ün şark ve şimâl cânibinde dağlar içinde kesîretü’l-enhâr ve’l-eşcâr bir belde-i tayyibedür*” (Sipâhîzâde, 2019: 396), Tuleytle için “*İklîm-i hâmisden, Endelüs’den bir medîne- i hasîne-i tayyibetü’l-hevâdur. Letâfet-i hevâsından bunun mahzenlerinde gallât (mahsul, zahire) yetmiş yıl dursa aslâ mutegayyir olmaz*” (Sipâhîzâde, 2019: 404) ifadeleriyle bu şehirleri, özellikle bitki örtüsünün zenginliği ve havasının güzelliği bakımından belde-i tayyibe olarak tavsif etmektedir. Belde-i tayyibe kavramını Sipâhîzâde ve Âşık Mehmed sıkça kullanmaktadır. Âşık Mehmed’in belde-i tayyibe olarak tavsif ettiği şehirler arasında, Şilâ (Çin Bölgesinden bir şehir), Tâ-yif, Dende (Nil Nehri üzerinde bir şehir), Rakkâde (Afrika’da bir şehir), Güvâr (İran’da bir şehir), Cezîre-i Hadra (Endülüs karşısında Sebte Boğazı’nda bir ada) ve Şenterin (Endülüs’ün kuzeyinde bir şehir) sadece birkaç örnek olarak verilebilir (Âşık Mehmed, 2007: vr. 166a, 171a, 200b, 205b, 243a, 254a, 315a). Tayyibe ismiyle meşhur olan şehir ise Medine şehridir. Mustafa b. Ali, bu şehre Tayyibe isminin Hz. Muhammed tarafından verildiğini belirtir. (Mustafa b. Ali: vr. 160a). Âşık Mehmed ve Sipâhîzâde’de bu şehrin diğer adının Tayyibe olduğunu belirtirler (Âşık Mehmed, 2007: 469; Sipâhîzâde, 2019: 456)

- **Medîne-i meşhûre:** Bu kavram ele alınan şehrin bilinirliğini vurgulamaktadır. Dünya genelinde, imparatorluklar sınırlarında, dinler arasında veya yerel bölgelerde çok bilinen önemli şehirler medine-i meşhûre (belde-i meşhûre) kavramı ile ifade edilmektedir.

Kâtib Çelebi, Cihannümâ’sının icmali fihristinde “*Yedinci Kısım: Siyam Memleketi, Meşhur Şehirleri*”, *Dokuzuncu Kısım: Hind’in Kuzey Kısmı, Meşhur Şehirleri*”, “*Kuhistan*

Memleketi, Hududu ve Meşhur Şehirleri” başlıkları altında bu bölgelerdeki meşhur şehirlerden bahsedileceği belirtilmektedir. Bununla birlikte eserde Semerkand, Buhara, Bakü, Cidde, Koçin (Hint bölgesinde), Gazne, Hürmüz, Muğla, Hüdavendigâr ve daha sayılabilecek farklı bölgelerdeki onlarca şehir meşhur şehir olarak tavsif edilmektedir. Kâtib Çelebi bazen “meşhûr ve mûteber bir şehirdir” tarifi ile iki kavramı birlikte de kullanmaktadır. Şiraz için “mûteber ve meşhûr bir liman şehridir” tarifi ile şehrin hem bilinirliğini hem de denize kıyısı olduğunu vurgulamaktadır (Kâtib Çelebi, 2013: 448). Cihannüma’da kıtara göre bir anlatım takip edildiğinden her kıtanın meşhur (bilinen) bölgeleri, ülkeleri özellikle belirtilmektedir. Avrupa için; Sicilya, Cermenya (Almanya), İspanya, İrlanda, Avusturya vd. (Kâtib Çelebi, 2013: 210), Afrika için; Moritanya, Libya, Mısır, Habeşistan vd. (Kâtib Çelebi, 2013: 448). Bu kıtalardaki ülkelerin meşhur şehirlerini de belirtir. Kâtib Çelebi’ye göre Vosuken (Usuki), Tosa (Kochi), Kakata (Fukuoka) Japonya’nın meşhur ve muteber şehirleridir (Kâtib Çelebi, 2013: 448).

Âşık Mehmed, bazı şehirlerin meşhur olmasını kaynaklarına dayanarak ifade eder. Antalya için “*İbn Said kavli üzre Antaliyya meşhûredür*” (Âşık Mehmed, 2007: 765), Rey için “*Asârü’l-bilâd’da variddür: Rey medîne-i meşhûredür ve ümmehât-ı bilâddandur ve kadîmü’l-binâdur*” (Âşık Mehmed, 2007: 802) Nişabur için “*İbn Havkal kavli üzre Neysabur medîne-i meşhûredür ve binâsı müfteriş ve güsterdedür*” (Âşık Mehmed, 2007: 821) şeklinde aktardıkları buna örneklerdir.

Şehirlerin neden meşhur olduğu da bazen gerekçelendirilir. Sipâhîzâde Mehmed, Kandehar şehrini “*İklîm-i sâlisden, Hind’den bir medîne-i meşhûre*” olarak tanımlarken bunun nedenini de “*İskender aktâr-ı arzda binâ itdüği on altı medînenün biri Kandehâr’dur.*” (Sipâhîzâde, 2019: 437) ifadesiyle izah etmektedir. Şehrin hangi coğrafyanın meşhur bir şehri olduğu da bazen vurgulanır. Sipâhîzâde, Konya için “*Rûm’dan bir medîne-i meşhûredür*” (Sipâhîzâde, 2019: 438) ifadesiyle Anadolu coğrafyasında bilinen bir şehir olduğunu belirtmektedir. Rum coğrafyasının en meşhur şehri İstanbul için ise “*Kostantîniyye [Kostantîne]: İklîm-i hâmis evâhurında, bilâd-ı Rûm’dan Bahr-i Ebyaz ile Bahr-i Esved mecmû’ında bir medîne-i azîme ve meşhûre ve ma’mûredür.*” (Sipâhîzâde, 2019: 431) cümlesiyle şehrin meşhur olmanın yanında büyük olduğunu ve mimari yapıdan gelişmiş bir şehir olduğunu da belirtmektedir. Bunun dışında Kâtib Çelebi’nin Asya ve Afrika kıtası için belirttiği birçok şehir Sipâhîzâde ve Âşık Mehmed tarafından da medîne-i meşhûre olarak ifade edilmektedir. Mustafa b. Ali yedi iklimde göre şehirleri tasnif ederken her iklimde meşhur olan şehirlerin ismini sıralayıp ardından detaylı bilgi vermektedir. Ayrıca şehirlerden bahsederken bazı şehirler için meşhur şehir tanımını da kullanmaktadır. İskenderiyye için “*Şâm denizinin kenarında bir meşhûr*

şehirdür” (Mustafa b. Ali, vr. 165a), Hemedan için “*Çin şehirlerinden bir meşhûr şehirdür*” (Mustafa b. Ali: vr. 147a), Zebid için “*Yemen’in meşhûr şehirlerindedür*” (Mustafa b. Ali: vr. 150a) ve Kurtuba için “*Endelüs ikliminin bir meşhûr muazzam şehridür*” (Mustafa b. Ali: vr. 183a) örneklerinde olduğu gibi bazı şehirler için meşhur şehir tanımlasını kullanmıştır.

Bazı şehirler ise geçmişte meşhurlardı. Meşhur bir liman kenti olan Debûl (Kâtib Çelebi, 2013: 404) Bizanslılar döneminde meşhur bir sur ve bayındır bir yer olan İznik (Kâtib Çelebi, 2013: 963) ve 16. yüzyılda artık önemini kaybetmiş olan (*Lâkin bu zemânda medîne-i Mûkân meşhûr değıldür. Meşhûr olan arâzi-i Mûkân’dur*) Mûkân (Sipâhîzâde, 2019: 467) geçmiş dönemlerde meşhur olan şehirlere örneklerdir.

• **Medîne-i kebîre (belde-i kebîre), medîne-i azîme, şehir-i kebîr:** Bir şehrin büyüklüğünü ifade etmek için coğrafyacılarının kullandığı kavramlardır. Osmanlı coğrafyacıları bazen kendi ifadeleriyle bazen de kaynaklarını referans göstererek şehirlerin büyüklüklerini bu ifadelerle dile getirmişlerdir. Şehir dışında adalar ve nehirler için de kebîr, azîm ve cesîm kavramları kullanılmıştır. Her büyük şehir için bu kavramın kullanıldığı söylenemez. Şehrin ön plana çıkan özelliklerine göre kavramların kullanımı da değişmektedir.

Mustafa b. Ali, bu kavramlar yerine Türkçe büyük şehir tanımını kullanmıştır. Süfare “*Bir büyük şehirdür; Hind şehirlerindedür*” (Mustafa b. Ali, vr. 156a), Tecnis “*Dâr-ı mülk-i Çin’dir; büyük şehirdür*” (Mustafa b. Ali, vr. 162b), Fustat “*Bu şehre Fustat-ı Amr b. el As derler; şimdi ol şehre eski Mısır derler büyük şehirdür*” (Mustafa b. Ali, vr. 168a), Kûfe “*Fırat Irmağı kenarında bir yüksek büyük şehirdür*” (Mustafa b. Ali, vr. 176b), Tunus “*Mağrib canibinde bir gölün ağzında bir büyük şehirdür*” (Mustafa b. Ali, vr. 184a), Anguriye (Ankara): “*Dağlar arasında bir tepenin üzerine bir gökçek büyük şehirdür*” (Mustafa b. Ali, vr. 198b), Semerkand: “*Büyük gökçek şehirdür*” (Mustafa b. Ali, vr. 200b, 201a) vd. gibi farklı coğrafyalardaki farklı şehirler için büyük şehir kavramını kullanmaktadır.

Sipâhîzâde, Edirne (*bilâd-ı Rûm’dan bir büyük şehirdür*), Üşmûn (*Dimyat’a karîb bir büyük şehirdür*) ve Buhara (*Mâverâünnehir’dan bir büyük şehirdür*) için büyük şehir (Sipâhîzâde, 2019: 270, 282, 295) kavramını kullanmakla birlikte eserinde medîne-i kebîre tanımını daha sık kullanmıştır. Hâcû (Hint bölgesinde), Kostantiniyye, Rakka, Sivas, Tarsus, Akka, Kıbrıs (cezîre-i kebîre), Kurtuba gibi sekseni aşkın şehir, karye ve nahiyeler için medîne-i kebîre, karye-i kebîre veya nahîye-i kebîre kavramlarını kullanmaktadır. Bu şehirlerden Kayseri (Kaysariyye) için; “*iklîm-i hâmisden Rûm’dan Sivâs’un garb cânibinde Aksarây’a dört merhale yerde bir medîne-i kebîredür*” (Sipâhîzâde, 2019: 439) ve Hemedân için; “*iklîm-i râbi’dan, bilâd-i Cebel’dan havâsı sovuğ bir medîne-i kebîredür*” (Sipâhîzâde, 2019: 485) cümleleri ile hem şehirlerin coğrafi konumuna hem de büyüklüklerine yer vermektedir.

Âşık Mehmed, Ezûr (Hint bölgesinde), Remle (Filistin), Akka (Şam), Antakiyye (belde-i kebîre denilmiş), Rey ve Serahs (Âşık Mehmed, 2007: 501, 596, 603, 727, 801, 830) gibi şehirleri medîne-i kebîre kavramları ile tarif etmiştir.

Kâtib Çelebi, Hitay (Çin) hakanının başşehri Hanbalık (Pekin), Lahor (*Büyük bir şehir ve başkenttir.*), Medâyin (*Bu büyük şehir Irak'ın yedi büyük şehriden biridir. Bunlar Kadisiye, Rumiye, Hire, Babil, Hilvan, Nehrevan'dır. Bunların hepsi harap durumdadır.*) için (Kâtib Çelebi, 2013: 318, 374, 705) bu kavramı kullanmıştır.

Evlîyâ Çelebi'de Bursa, Konya Ladik vd. için şehir-i kebîr, Belgrad için; "*Bosnasarây gibi kat ender kat belde-i kebîr*" ve "*ma'mûr u müzeyyen şehir-i kebîr*" tanımlamalarını kullanmaktadır (Evlîyâ Çelebi, 1998: 11, 198; Evliyâ Çelebi, 2001: 189).

• **Belde-i kadîme (kadîm şehir):** Geçmiş uzun zamana dayanan, eski anlamındaki kadim kelimesi köklü bir tarihe sahip olan şehirler için kullanılmıştır. Osmanlı coğrafyacısı belde-i kadîme tabirini hem kendisinin yaşadığı dönemde hala ayakta olan köklü şehirler için hem de yıkılmış tarihi şehirler için kullanmışlardır.

Mustafa b. Ali, bu kavramı birkaç şehir için kullanmıştır. San'a'dan bahsederken buranın Yemen şehirlerinden biri olduğunu vurgulayıp "*bilâd-ı Yemen'de bundan kadîm ve bundan büyük şehir ve halkı çok şehir yoktur derler*" diyerek kaynaklarına atıfta bulunur (Mustafa b. Ali: vr. 150b). Bunun dışında Mekke için "*meşhûr, kadîm şehirdür*" (Mustafa b. Ali, vr. 157b), Tanca için "*diyâr-ı Mağrib'de bir gökçek kadîm şehir*" (Mustafa b. Ali: vr.163b), Istahr için "*Fars ikliminin bir muazzam şehridür, kadîm şehirdür, tüccârı çoktur ve pazarları ma'mûrdur*" (Mustafa b. Ali: vr.179a), Musul için ise "*Dicle Irmağının gün batısı cänibinden bir büyük kadîm şehirdür*" (Mustafa b. Ali: vr. 187b) ifadelerini kullanmıştır.

Sipâhîzâde Mehmed, bu kavramı en çok kullanan Osmanlı coğrafyacıların başında gelmektedir. Ba'lebek (Lübnan'ın Bikâ' vadisinde tarihî bir şehir) için, "*iklîm-i râbi'den, Dimesk'den ve tevâbi'inden, bir bilâd-ı kadîme-i azîmedür*" (Sipâhîzâde Mehmed, 2019: 304), Tûnus için "*iklîm-i hâmisden, Afrîkiyye'den, bir medîne-i celîle-i kadîmetü'l-binâdur*" (Sipâhîzâde Mehmed, 2019: 323), Istahr için tıpkı Mustafa b. Ali gibi "*Fars'dan bir kadîm şehirdür*" (Sipâhîzâde Mehmed, 2019: 282), Tüster yani İran'ın güneybatısında tarihî bir şehir Şüster (Rıza Kurtuluş, 2010: 276) için "*vech-i arzda bundan kadîm şehir yoktur derler*" (Sipâhîzâde Mehmed, 2019: 319) cümleleri ile kadim tanımını yapmıştır. Sipâhîzâde, Irak bölgesindeki şehirlerden Hama, Hıms, Hire ile Dimesk, Şiraz ve Taberiyye için de medîne-i kadîme kavramını kullanmaktadır (Sipâhîzâde Mehmed, 2019: 342, 342, 343, 392, 402).

Sipâhîzâde, bazı kadim şehirler hakkında daha detaylı bilgilere de yer vermektedir. Sûs şehri için “*iklîm-i sâlisden, Hûzistân'dan bir medîne-i kadîmedür*” ifadesinden sonra “*Tûfân-ı Nûh'dan sonra ol binâ olunan hisâr bunun hisârıdır. Sûs b. Sâm b. Nûh binâ etmişdür. Dânyâl peygamberün kabri bundadır*” (Sipâhîzâde Mehmed, 2019: 383) cümleleri ile bu şehrin tarihi yönüne ayrı bir pencere sunmaktadır. Kartaca (Kartâcenne) için “*nevâhî-i Afrîkiyye'de bir belde-i kadîmedür*” ifadesinden sonra “*el'ân harâbedür ve bunda asâr-ı kadîme bî-nihâyedür*” (Sipâhîzâde Mehmed, 2019: 428, 429) cümleleri ile şehrin arkeolojik bir mirası barındırdığına da işaret sunmaktadır. Nûhâvend şehri ise “*iklîm-i râbî'den, bilâd-ı Cebel'den Hemedân'un cenûb cânibinde on dört fersah yerde dağ üzerinde bir medîne-i kadîmedür*” cümlesinden sonra “*Nûh peygamber binâ etmişdür ve ismi Nûh-even dedi. Ta'rib olunup Nûhâvend dinilmişdür*” (Sipâhîzâde Mehmed, 2019: 475) denilerek tarihini Nuh peygambere dayandırmaktadır.

Âşık Mehmed, Hadramut, Semennûd (*Mısır'da belde-i kadîme*), Sübeytale, Lüdd, Bâbil, Nehrûvân, Tanca vb. şehirler için belde/medîne-i kadîme tabirini kullanmaktadır (Âşık Mehmed, 2007: 438, 556, 568, 596, 647, 648, 700).

• **Medîne-i muhdese:** Eskiden olmayan, sonradan ortaya çıkan, yeni şehir anlamındaki medîne-i muhdese de Osmanlı coğrafyacılarının şehirleri tanımlarken başvurduğu kavramlardan biridir. Medîne-i muhdese ile tanımlanan şehirler bazen kadim şehirlerle kıyaslanmaktadır. Bir şehrin tarihi, ne kadar eski bir geçmişe sahip olduğu da coğrafyacının önem verdiği konulardandır. Bu sebeple çoğu zaman kadîm ve muhdes kelimeleri birlikte aynı cümlede yer alabilmektedir. Şehrin kadim mi yoksa muhdes mi olduğu vurgulanmaktadır.

Osmanlı coğrafyacısı bazen medîne-i muhdese olarak tanımladığı şehrin kimler tarafından kurulduğunu da belirterek bunun yeni bir şehir olduğunu daha da perçinlemiştir. Âşık Mehmed'in Alâiyye'nin “*Alaiyye belde-i muhdasedür. Bazı mülûk-i Rûm-ı Selçukiyye ki Âl-i Selçuk'dan Sultan Alâaddîn Keykubad ihdâs itdi.*” (Âşık Mehmed, 2007: 881) ifadesiyle yeni yapılan bir şehir olduğu vurgusunu Sipâhîzâde Mehmed de “*Alâiyye: İklîm-i hâmisden, bilâd-ı Rûm'dan Bahr-i Rûm sâhilinde karadan bir dil üzerinde Antâliyyâ'nun cenûb cânibinde iki günlük yerde suları ve bostânları vâfir bir medîne-i muhdasedür. Selâtîn-i Selçukiyye'den Sultân Alâaddîn binâ itdüğüçün Alâiyye dinilmişdür ve sûrı vardır.*” (Âşık Mehmed, 2007: 413) şeklinde belirtmektedir. Benzer bir vurgulamayı Sipâhîzâde “*Kayrevân, Afrîkiyye'den bir medîne-i muhdasedür. Hicret-i Nebeviyye'nün elli beşinde Mu'âviye'nün hilâfeti zemânında ashâb-ı Resûlullâh'dan Ukbe b. Âmr binâ etmişdür.*” ifadesiyle hem yeni bir şehir olduğunu hem de kimler tarafından hangi tarihte inşa edildiğini vurgulamaktadır

(Âşık Mehmed, 2007: 439). Mürsiye şehri için de “*Mürsiye medîne-i muhdese'dür. Emeviyyîn-i Endelüsiyyînn eyyâmında bina olundu*” denilerek şehrin Endülüs Emevileri zamanında inşa edildiği belirtilmektedir (Âşık Mehmed, 2007: 868).

Müslümanlar tarafından inşa edilen şehirler ise ek bir kelime ile tanımlanmaktadır. Âşık Mehmed Batalyevs için “*medîne-i muhdese-i İslâmiye*” (Âşık Mehmed, 2007: 864), tabirini kullanmaktadır. Aynı tabiri Sipâhîzâde Mehmed de Fâs şehri için kullanmıştır: “*Fâs, iklim-i sâlisden, Garb-ı Aksâ'dan bir medîne-i muhdese-i İslâmiyedir*” (Âşık Mehmed, 2007: 559).

Yukarıda ifade edildiği üzere belde-i muhdese, belde-i kadîmenin karşıtı olarak kullanılan bir kavramdır. Âşık Mehmed'in Remle bahsinde kadîm ve yeni şehir karşılaştırması buna örnek olarak verilebilir:

“*Meşhûr olan Remle, kasaba-i Filestîn olan Remle'dür ve Azîzî'de Mühellebî kavli üzre bu Remle muhdese'dür ve bu Remle ile Beytü'l-makdis beyni bir günlük yoldur ve Remle medîne-i kadîme değildir. Medîne-i kadîme Lüdd idi. Lübâb zabtında Lüdd; zamm-ı lâm ve teşdîd-i dâl-ı mühmele iledür ve Şâm'da bir mevzi'dür ve Süleyman b. Abdi'l-melik Lüdd'i tahrib idüp medîne-i Remle'yi bina itdi ve ikisinün beyni üç fersaha karîbdür ve Lüdd cânib-i şarkdadur.*” (Âşık Mehmed, 2007: 596)

Sipâhîzâde Mehmed, Sultâniye, Şîrâz, Asker-i Mükrem, Fustat, Merrâkuş vb. şehirler için (Sipâhîzâde Mehmed, 2019: 380, 392, 411, 421, 457), Âşık Mehmed, Tufîle, Merağa, İrbil vb. şehirler için (Âşık Mehmed, 2007: 1012, 773, 779) medîne/belde-i muhdese tanımlaması yapmaktadır.

· **Belde-i mahrûse (Memâlik-i mahrûse)**: İslam beldelerindeki şehirler için kullanılan bu kavram, korunmuş (Allah tarafından) şehir anlamına gelmektedir.

Evliyâ Çelebi, Gazze şehrini anlatırken “*gûnâ-gûn imâretler ile pîrâste bâğlı ve bâğçeli bir şehr-i kadîm ve mahrûse-i azîmdir.*” cümlesine yer vermektedir. Bununla birlikte Evliyâ Çelebi mahrûse kavramını daha çok memâlik kavramı ile birlikte kullanmaktadır: “*Andan sonra Bâyezîd-i Velî terk-i dünyâ edüp küşe-nişîn olup Acem memâlik-i Âl-i Osmân'ın memâlik-i mahrûselerine istilâ edüp*” veya “*Çelebi Mehemed Hân'ın feth-i fütûh etdüğü memâlik-i mahrûselerde beş yüz altmış hayrât [u] hasenât hutbesi tilâvet olunur*” cümlelerinde olduğu gibi. (Evliyâ Çelebi, 1999). Her iki cümlede memâlik-i mahrûseden kasıt İslam beldeleri ve Osmanlı coğrafyasıdır. “*Edirne'de Bâb-ı hümayûn önüne tuğ-ı pâdişâhî çıkup cemî'i memâlik-i mahrûse-i Âl-i Osmân'a kapucubaşılar gidüp asker-i deryâ-misâl sürdüler.*” cümlesinde bu husus daha net anlaşılmaktadır. (Evliyâ Çelebi, 2001)

· **Membâ’-ı ulemâ, ma’den-i füzelâ:** Şehirlerde yaşayan önemli şahsiyetler, özellikle de ilim ehli de coğrafi eserlerde sıkça yer almaktadır. İlim ehli çoğu zaman ismi ile birlikte anılır. Bazı şehirler ise çok sayıda ilim ehlini bünyesinden çıkarmıştır. Bu şehirler ulemanın çıktığı merkezler olarak anılmaktadır.

Sipâhîzâde, Neysâbûr şehri bahsinde bu şehrin “iklîm-i râbi’den, Horâsân’dan bir medîne-i hasene” olduğunu vurguladıktan sonra şehrin “membâ’-ı ulemâ ve ma’den-i füzelâ” olduğunu belirtir. Osmanlı’nın ilk payitahtı Bursa için ise “Bunda meşâhid-i evliyâ ve merâkîd-ı asfiyâ çokdur ve selâtîn-i ‘Osmâniye ve gayrileri bunda vâfir câmi’ler ve medreseler yapmışlardır” diyerek Bursa’dan çok sayıda ulema ve asfiya yetiştiğini ifade eder. Âşık Mehmed’de Hint bölgesinde yer alan Levhevr şehri için “bundan ulemanın bir gürûhu zuhur etmişdür.” ifadesini kullanmaktadır (Âşık Mehmed, 2007: 688).

Kâtib Çelebi, Buhara şehri için buranın evliyâ ve ilim ehlinin merkezi olduğunu belirterek bu şehirde yetişenlerden çok sayıda âlimin ismini verir. “*Bu şehirden çıkan evliyâ ve ulemânın haddi hesabı yoktur. Sadece bir asırda her biri fetvâ vermeye kâdir, usûl ve fîru’da mâhir dör bin fakih yetişmiştir. Hadis şeyhlerinden Sahîh-i Buharî müellifi İmâm Ebû Abdullah Muhammed ibn-i İsmail, Nakşibendi tarikâtı şeyhlerinden Hoca Abdülhalık, Hoca Muhammed Baba, Seyyid Emir Külal, Hoca Bahaeddin, Hoca Alaeddin Attar, Hoca Hasan Attar, Hoca Muhammed Parsa ve oğlu Ebu’n-Nasr Parsa, Seyyid Burhaneddin Handşah, Emir Hand Muhammed ve oğlu Handmir, şairlerden Nasır, Hoca İsmet, Mevlana Berendak, Hayalî, Seyfî ve Haşimî bu şehre mensupturlar.*” (Kâtib Çelebi, 2013: 566)

· **Küçürek şehir:** Halk dilinde “biraz küçük” anlamında kullanılan küçürek kelimesi şehirler içinde kullanılmıştır. Genellikle büyük şehirler için medîne-i azîme tabiri kullanılırken küçük şehirler de küçürek şehir olarak tanımlanmıştır. Küçürek şehir, Sipâhîzâde Mehmed’in *Evezahu’l-mesâlik*’de sıkça kullandığı bir kavramdır.

Sipâhîzâde, küçürek kelimesi şehir dışında köy, nahiye ve kaleler için de kullanmaktadır. Sipâhîzâde’ye göre Hârim “*İklîm-i râbi’den, diyâr-ı Haleb’den bir küçürek şehir*” iken Cend şehri, “*İklîm-i sâdisden, Türkistân’dan Seyhûn kenârında bir küçürek şehir*”dir. Anadolu coğrafyasından ise Tokat şehri “*İklîm-i hâmisden, Rûm’dan, kızıl topraklu bir dağ eteğinde bir küçürek şehir*”dir ve bu şehrin “*Bostânları ve eşcâr ve esmârî*” olup şehrin “*bir küçürek kal’ası*” vardır (Sipâhîzâde Mehmed, 2019: 337, 333, 322).

· **Gökçek şehir:** Güzel anlamına gelen gökçek kelimesini şehirler için kullanan Osmanlı coğrafyacısı Mustafa b. Ali olmuştur. Diğer coğrafyacıların beld-i tayyibe olarak tanımladığı şehirler için Musta b. Ali gökçek şehir kavramını da kullanmıştır.

Mustafa b. Ali, *Tuhfetü'z-zamân*'da sıkça bu kavramı kullanır. Aden (*Yemen şehirlerindedür. Bir gökçek şehirdür*), Medîne (*Hazret-i Rasûlüllah sallallahu aleyhi ve sellem işbu Medine'ye Tayyibe diye ad vermişlerdir. Mübarek ravzaları ondadır ve zirde bir gökçek şehirdür*), Nehlevare (*Hind şehirlerinden bir gökçek şehirdür*), Tanca (*diyâr-ı Mağrib'de bir gökçek kadim şehir*), Beytü'l-makdîs (*Be-gayet hûb gökçek şehirdür*), Taberiye (*Bir gökçek şehirdür*), Basra (*Bir gökçek şehirdür*) vd. şehirleri gökçek şehir olarak tanımlamıştır (Mustafa b. Ali: vr. 150a, 159b, 161b, 163b, 172b, 174b, 178a).

2.3. Şehirlerin Öne Çıkan Özelliklerine Dair Anlatılar

Her şehrin ön plana çıkan fiziki, sosyal veya mimari özellikleri vardır. Günümüzde fiziki, beşeri ve iktisadi haritalarda şekillerle ve sembollerle gösterilen şehirlerin bu özellikleri Osmanlı coğrafyacılarının kaleminde detaylı bir şekilde vücut bulmuştur.

Bizzat gözlemleyerek bunu edebi bir dille anlatanların başında Evliyâ Çelebi gelmektedir. Günümüzde Seyahatname'den yola çıkarak birçok şehir için mufassal kitaplar oluşturulduğu dikkate alındığında Evliyâ Çelebi'nin şehirler için ne kadar kıymetli bilgiler ihtiva eden bir eser ortaya koyduğu anlaşılmaktadır.

Evliyâ Çelebi için şehir bazen su ile hatırlanır. Birbirine benzetilen iki şehir olan Bursa ve Saraybosna hem Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde hem de diğer Osmanlı coğrafyacılarının eserlerinde suları ile hatırlanır:

“*Bursa demek sudan ibaret bir kelâmdır.*”³ diyen Evliyâ Çelebi'ye göre 17. yüzyıl Bursa'sında iki bin altmış çeşme bulunmaktadır. Evliyâ Çelebi, şehrin su kaynaklarının fazlalığından olsa gerek, aslında şehrin çeşmeye ihtiyacı olmadığını ancak hayır sahiplerinin Bursa'ya gelip gidenler için bu çeşmeleri yaptıklarını belirtir.

Çağdaş olan Kâtib Çelebi de Bursa'nın sularını detaylı bir şekilde ele almaktadır:

3 “Evsâf-ı aded-i çeşme-i uyûn-ı câriler: Cümle iki bin altmış çeşme-i cân-fezâlardır. Gerçi bu şehri-i azîm çeşmeye muhtâc değildir ammâ âyende vü revende ve garîbü'd-diyâr sâhib-i atşân için erbâb-ı hayrât iki bin altmış çeşmesâr binâ etmişler kim her biri âb-ı hayâtından nişân verir. ... Cümleden âb-ı hayât-ı Bunarbaşı'dır kim Cebel-i Ruhbân'ın dâmeninde niçe yerde kayalardan pâk sâfî ve beyâz ve rakîk âb-ı nâb çıkup şehri-i Bursa'ya müstevlî olur. Ve Sünderlibaşı ve Çatalkaynakbaşı ve Kepizbaşı ve Naşideresibaşı ve Sobranbaşı ve Ardıçlıbaşı ve Harsudbaşı ve Billur Kaynağı ve Samanlı Kaynak, Yıldırım Hân Keşiş Dağı'nda bir ayn vardır, cereyân edüp gâyib olur, andan saman döküp bu mahalden saman zâhir olduğ için Samanlı Kaynak derler. Andan Şeker Kaynağı ve Selâm Kayası Kaynağı ve Kral Kaynağı ve Murâd Dede Kaynağı, ve'l-hâsıl on yedi aded kaynağ-ı azîmler vardır kim mâh-ı Temmûz'da bunların birine benî Âdem elin sokup üç taş çıkarmağa kâdir değildir, tâ bu mertebe mâ-i bâridlerdir. Lâkin mürûr-ı eyyâm ile su yolları bozulup zâlim su yolcuları giceyle su yollarına at fişkısı döküp rahnedâr olan yerleri fişki ile kapanup su cereyân eder. Ammâ elbette suların lezzeti ve levni müteğayyir olur. Ammâ rûz-ı rûşende fişki dökme ihtimalleri yokdur kim hâkim haklarından gelir. Ammâ sâhib-i tab' olan kimesneler mezkûr on yedi kaynaklardan ve niçe yüz pâk çeşmelerden su getirüp nûş edüp safâ ederler. El-hâsıl Bursa demek, sudan ibâret bir kelâmdır.” (Evliya Çelebi, 1998: 15)

“Bunlardan birisi Gökdere Suyu’dur. Dağdan inen bir deredir. Kalenin doğusunda olan mahalleler içme suyunu buradan karşılar. Bu suyun şehir içinde dağıtımının yapıldığı bir maksemi vardır. Burası insanı ferahlatan bir yerdir. Bir diğer su da Akçağlan Suyu’dur. Şehrin Emir Sultan mahallesi tarafının su ihtiyacını karşılar. Vilayet halkı bu suları tatlılık, hafiflik ve ağırlığını şöyle ifade ederler. Mesela, Pınarbaşı suyunu içen kimsenin ayağını köpek ısırmasın. Gökdere suyuna alışanların evine hırsız girmez. Alişir Suyu’nu içenler acı ilaç içmekten kurtulamazlar. Yani hasta olup asası elinden eksik olmaz, aşın balgamdan dolayı öksürüğe mübtela olurlar ve obur olur derler. Sonuç olarak, şöyle ya da böyle Bursa şehrine giren bütün sular dağıtılıp Şam gibi çoğu ev ve çarşılarda su akar.” Bir asır öncesinde Sipâhîzâde Mehmed, kendi memleketi olan Bursa’yı anlatırken; “Buna cenûb tarafından iki nehr-i azîm gelir, evlerine ve çarşılarına ve hammâmlarına varur; birine Gök-dere ve birine Bınâr-başı derler.” (Kâtib Çelebi, 2013: 955-956)

Evliyâ Çelebi, Saraybosna’daki çeşme ve kaynak suları bolluğundan da bahseder. “Bu şehir içinde 110’dan fazla hayat suyu akıtan çeşme vardır. Hiç birinin çeşmesi yoktur. Devamlı akmaktadırlar. Ayrıca akarsuları da çoktur. Ama Karadağ tarafından gelen su sanki hayat suyudur. Saraybosna şehri, bilginlerinin söylediklerine göre şehir içinde 1060 adet pınar ile tatlı kaynaklar vardır. Günahı söyleyene”. Çelebi, tıpkı Bursa gibi Saraybosna için de aynı benzetmeyi kullanır: “Kısacası Saray şehri sudan ibarettir ki elbette her zengin ve yoksul hanelerinden birer pınar akar.”. Şehir halkı, evlerindeki kuyularda bu suyu kullanırlar. “Evlerdeki su kuyuları: Tamamı 700 adet su kuyuları var. Kış günlerinde bazı sular donup kuyu suları kullanırlar. Zira kış vaktinde kuyu suları ılıktır. Bosna halkı hekim tabiatlı olduklarından “Kış günleri yararlıdır” diye kuyu suları içerler. Gerçekten de âbihayat suları vardır.” (Evliyâ Çelebi, 2010: 585).

Dimeşk (bu şehrin âmme-i evlerinde ve sokaklarında ve hammâmlarında sular akar) ve Beytü’l-makdis/Kudüs (Suları yağmur suyudur ve hiçbir ev yoktur ki, anda sahrnîç olmaya) şehirleri de suları ile meşhur olmuşlardır (Sipâhîzâde, 2019: 353, 312)

Şehirlerin mimari yapıları ve moden şehirlerin bazılarında yok edilen bu yapılarla içiçe olan tabiat güzellikleri coğrafyacıların en çok ilgisini çeken bir diğer husustur.

Buhara’nın güzelliklerine meftun olanlardan biri Kâtib Çelebi’dir: “Geçmişte ismi Mahles imiş. Bir kimse buranın kalesine çıkıp etrafa baksa her tarafında göz erimi bir yeşillik görür. Gayet hoş bir yerdir. Bütün ovası yeşil bir yaygı gibi serilmiştir. Yeşillikler arasında yer yer sağlam, yüksek ve benzersiz yapılmış güzel saraylar ve binalar vardır. Zikredilen binalar buranın marangozlarının ne kadar mahir olduklarını gösterir: Sâ mâniler Sarayı, büyük bir

kalesi, emsalsiz çarşıları, camileri ve surunun yedi kapısı vardır. Nahiyelerinin çoğu etrafında ve Buhara surunun dahilindedir. Bu sur en ve boy olarak 12 fersahlık bir yeri kuşatır. İçinde katiyen dağ ve çöl yoktur. Tamamı köy, mezraa, bağ ve bostanlardır.” (Kâtib Çelebi, 2013: 566)

Kâtib Çelebi, Bursa şehrinin güzelliklerinden de etkilenmiştir. Mesire yerlerinin güzelliğinden ve çokluğundan bahseder ve över. *“Oturulacak ferah semtleri vardır. Türü turlü meyveler vardır; nar, kestane gibi, kaplıcaları, yıkanma havuzları”* vb. ile yaşanabilir bir şehir tarif eder. (Kâtib Çelebi, 2013: 956)

Şehrin mimarisi ve anıt nokasında tarihi yapıları da coğrafyacı için önemlidir. Balkanlardaki Osmanlı mimarisine geniş yer veren Evliyâ Çelebi, Mostar Köprüsü’nden ayrı bir övgü ile bahseder. Evliyâ Çelebi’nin, Mostar kelimesinin *“köprülü şehir”* anlamına geldiğini ifade etmiştik. Evliyâ Çelebi, Mostar şehrini ziyaret ettiğinde bu şehrin köprüsü hakkında Bosnalı şairlerden Hasan Ziyâ’î ve Mehmet Meylî’nin yazdığı şiirleri duyup etkilenmiş ve Hasan Ziyâ’î’nin Mostar’ın yapılış tarihini düştüğü şiirini *Seyahatnâme*’sine almıştır.

“Bu cisr-i bî-nazîr (bu benzersiz köprü) hakkında niçe târîhler vardır ammâ hâtıra hatûr eden bunlardır:

Târîh-i Cisir-i Mostâr

Kavs-ı kuzahun aynı bu köprü binâ oldu

Var mı bu cihân içre mânendi hey Allâhum

İbretle bakup dedi târîhini bir ârif

El geçdiği köprüden biz de geçeriz şâhum”

(H. 974/M.1566/67) (Evliyâ Çelebi, 2002: 282-283; Daniş, 2019/B: 28).

Evliyâ Çelebi, köprüye olan hayranlığını kendi ifadeleriyle şöyle anlatır: *“Hakkâ ki üstâd bennâ-yı selef var makdûrun sarf edüip yed-i tûlâsını ayân etmeğiçün bir kayadan bir kayaya bir kemer inşâ eylemiş kim bir mesâfe-i ba ‘ideden bu cisre nazar olunsa hemân çarhdan çıkmış zehgîr-misâl müdevver durur bir memerr-i nâs-ı bî-hemtâdır kim bunda olan tasarrufları ve letâfet ü zerâfet ü ilm-i mi ‘mârî bu atlas-ı felekde böyle bir kârgerlik şîrînkârlığı bir mi ‘mâr-ı selef etmemişdir. Vê böyle kantara-i ibret-nümâ çeşm-i felek görmemişdir.”* (Evliyâ Çelebi, 2002: 283).

Şehir demek aynı zamanda menkıbeler/hikayeler demektir. Bu menkıbeler şehirde yaşayan insanların inançları, kültürleri, yaşam tarzları ve mimari yapıları hakkında bize

kıymetli bilgiler aktarır. Mesela Evliyâ Çelebi, Saraybosna şehrinin ve halkının özelliklerini açıklarken kedi konusu dikkatini çekmiştir. Seyahatnemedede bu hususu şöyle ifade eder: “*Bu şehirde sıçan çok az olduğundan kedi de çok azdır. Şehrin halkı hesap -kitap tımar sahibi olduğundan “bir kedinin bir akçe masrafı olur” diye kedi beslemezler. Besleseler bile, kediyi sofraya alıpta ekmek parçası vermezler. Eğer bir kedi sofraya gelirse onu azarlayıp “yürü, seni Allah sıçan avlamak için yaratmıştır” diyerek kediyi döğüp, sövüp kovarlar. Hatta Banakıka (Banyaluka) halkı Bosnasaraylıları bu kedi yüzünden aşağılayıp derler ki Saray halkı, hased ve cahilliklerinden “kedi sevmek imandandır” hâdisi ile amel etmeyip kedi beslemezler. Tüccarı günde bir kereden fazla yemek yemez. Bir kere, bir Bosnasaraylı yemek yerken karısı, kediyi bir parça ekmek verdiği için kadını boşamıştır. Ama ihtimal ki bu sözler hakikat değildir. Zira ben Saray halkını eli açık, sofraya sahibi ve garip dostu buldum.*”

Sipâhîzâde Mehmed’in dünyanın yedi harikasından biri olarak görülen İskenderiye Feneri ile ilgili verdiği bilgiler ile anlattığı menkıbe de oldukça ilgi çekicidir: “*Diyâr-ı Mısriyye’de olan asâr-ı ‘acibe ve eşyâ-i garîbenün biri, minâre-i İskenderiyye’dür. Ba’zılar, bu minâre[yi] Aristatâls’in şâkirdi Belînâs Hekîm yapmışdur, demişlerdür ve ba’zılar mülûk-ı Rûm’un yedincisi İsfînsiyos Kayser yapmışdur, demişlerdür. Bu minâre, sırçadan köprüler üzerine ve köprüler, deniz içinde bakırdan bir yengeç üzerine yapılmışdı ve yüksekliği üç yüz zirâ’ idi ve bu minâre, şehrin ortasında idi ve şehir yedi kasaba idi, altısını deniz yedi ve biri kaldı ki, el’ân şehir oldur ve minâre yeri deniz içinde kalmışdur ve bu minâre niçün yapıldığında ihtilâf vardır. Ba’zılar demişlerdür ki, İskenderiyye bir çukur yerdedür ve etrâfında aslâ dağ yoktur. Bu minârenün üzerinde gice ve gündüz ateş yakarlar idi, tâ ki, İskenderiyye’ye teveccüh iden gemiler yanılmayup, doğru geleler ve ba’zılar demişlerdür ki, bu minârede çini ve demürden bir âyine var idi. Bu âyineye de bir aylık yolda olan gemiler görünürdi ve bu âyine bir tılsım idi ki, kuvvet-i şuâîyla denizde düşman gemilerini yakar idi ve ba’zılar demişlerdür ki, Rûm pâdişâhı gemiler donadup, yelken açup, bilâd-ı müslimîne teveccüh itdükleri bu âyinede görünür idi. Müslümânlar dahi tedârik üzre olurlar idi. Mülûk-ı Rûm, bundan gâyetde bî-huzûrlar idi. ‘Âkıbet, Rûm pâdişâhlarınınun biri, Hulefâ-i Benî Ümeyye’den Velîd b. Abdülmelik’e câsûs gönderüp, ol minârenün sülûs a ‘lâsında İskender’ün hazînesi vardır, deyü i’lâm etdi. Velîd dahi, minârenün yıkılmasına emr edüp, âyine koparılıp, minâre sülûsüne dek yıkılıp, tılsım bozulup aslâ nesne bulunmayacak, bildiler ki, tılsım bozulmasına hîle imiş, andan câsûsı teccüs edüp bulunmayup nâdim oldılar* (Sipâhîzâde, 2019: 279-280).

Şehre dair ifade edilen güzellikleri bazen tarif etmekte aciz kalır coğrafyacı. Kudüs içinde Mescid-i Aksâ’dan bahseden Sipâhîzâde Mehmed, “Mescid-i Aksâ, şehrin şark tarafındadır.

Günâ-gûn mermer direkler ile büyük güzel mesciddür ki, vasfolunmaz.” demektedir (Sipâhîzâde, 2019: 313).

Bu bölümü, tarif edilemez daha doğrusu tarif edilene herhangi bir şehirde erişilemezi ifade eden Nedim’in meşhur şiirinden şu beyiti hatırlayarak tamamlamakta fayda vardır:

“*Yok bu şehir içre senin vasf ettiğin dilber Nedim
Bir perî-sûret görünmüş bir hayâl olmuş sana*”

3. Sonuç

Şehir; ismi, bulunduğu bölge, yaşadığı değişimler, nüfusu, sosyal ve iktisadi yapısı, kapladığı alan, mimari yapısı, inançları ile tarihte yer edindir. Şehirlerin tarihsel süreçleri ise var oldukları dönemlerde onlara dair bilgiler ihtiva eden kaynaklar, görsel malzemeler ile bu bilgi ve belgelerin sonraki yüzyıllara yansımaları, aktarılması ile kaleme alınan eserler üzerinden incelenebilmektedir. Bu çalışmada ele alınan Osmanlı coğrafyacılarının eserleri sadece 16. ve 17. yüzyıla ait bilgilerle sınırlı olmayıp önceki yüzyıllara ait anlatıları, kavramları, bilgileri de yansıtmaktadır. Yani, şehri tarif eden kavramlar ya yüzyılların birikimi olarak coğrafyacının coğrafyacıya nakledilmiş veya coğrafyacının kendi gözlemleri neticesinde oluşmuştur.

Bunun neticesinde Osmanlı coğrafyacısı şehri bazı kavramlar ile tanıtır. Bu kavramlar genellikle şehrin ön plana çıkan veya en ayırt edici özelliğini ifade eder. 16. ve 17. yüzyılda coğrafyacının şehirlere dair tanımlamasına erişmek günümüz açısından oldukça değerlidir. Çünkü bu tanımlamalar şehirlerin tarihsel süreç içerisinde nasıl algılandığına ve farklı yüzyıllarda nasıl bilindiklerine dair bize bir perspektif sunmakta olup şehrin dili haline gelmiştir. Bu tanımlamalar üzerinden şehir, şehrin önemi, tarihi, tabii güzellikleri, mimari yapıları tek cümle üzerinden hatta tek kavram üzerinden okunabilmektedir. Bu noktada şehirlerin bu tanımlamaları ile günümüzdeki hali üzerine bir değerlendirme yapılarak şehrin yüzyıllar içerisinde değişimini veya zamana karşı duruşunu idrak etmek de mümkün olacaktır.

Kaynakça / References

- Açıkgöz, Ö. (2007). Şehir, Şehir Toplumu ve Şehir Sosyolojisi. *Sosyoloji Konferansları*, 35, 57–83.
- Ak, M. (2000). İklim. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 22, 28–30.
- Aka, İsmail. (1997) Hândmîr. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 15, 550–552.
- Âşık Mehmed. (2007). *Menâzırı 'l-avâlim I-III*, haz. Mahmut Ak, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Ahmad, S. M. (1993). Coğrafya. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8, 50–62.
- Daniş, İ. (2019/A). Başlangıcından 16. Yüzyıl Sonuna Kadar Türk İslâm Coğrafyacılığı (Ekoller, İsimler ve Eserler). *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 33, 9–40.

- Danış, İ. (2019/B). Bosna'da Erken Osmanlı Dönemi İskân ve İmar Faaliyetleri. *Dünden Bugüne Bosna Hersek ve Aliya İzzetbegoviç Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, 29–44.
- Ebü'l-Fidâ (1840). *Takvîmü'l-büldân*, nşr. J.-T. Reinaud, M. G. de Slane, Paris.
- Evliyâ Çelebi. (1998). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, II*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Çelebi. (1999). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, III*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Çelebi. (2001). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, V*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Çelebi. (2002). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, VI*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Çelebi. (2010). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi 5 (2)*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kâtib Çelebi. (2013). *Cihannüma I-II*, İstanbul: Mahya Yayıncılık.
- Kurtuluş, R. (2010). Şüşter. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 39, 276–277.
- Küçükaşçı, Mustafa S. (2010). Şehir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 38, 441–446.
- Mustafa b. Ali, *Tuhfetü'z-zamân harîdetü'l-evân*, Nuruosmaniye Ktp., nr 2993.
- Sipâhîzâde. (2019). *Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rîfeti'l-büldân ve'l-memâlik*, haz. İlhami Danış, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Şahin, İ. (2010). Şehir-Osmanlılarda. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 38, 446–449.
- Uğur, Y. (2015). Şehirler ve Şehirleşme, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çevre ve Şehir*, İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi ve Çevre ve Şehircilik Bakanlığı.
- Üstüner, A. (2019). Klasik Çağ Sonrası Osmanlı Coğrafya Çalışmaları. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 33, 41–104.
- Topal, A. Kadir. (2004). Kavramsal Olarak Kent Nedir ve Türkiye'de Kent Neresidir?. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(1), 276–294.